

Het Hollandse handelskapitalisme in een marxistische kijker

Herman van der Wee

J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie, 1350-1850* (Bergen, NH 1991) 202 pagina's; Octavo, ISBN 90-70805-16-2.

De ontwikkeling van het Hollandse handelskapitalisme tijdens de vroeg-moderne periode blijft nog steeds een geliefkoosd thema in de Nederlandse en internationale historiografie. Tijdens de jongste jaren hebben vooral buitenlandse historici zoals Jan de Vries, Jonathan Israel, Simon Schama en James Riley, het debat nieuw leven ingeblazen. De Nederlandse historici hebben er zich spoedig bij aangesloten. Het recente boek van Jan-Luiten van Zanden is hiervan de meest representatieve illustratie.

Van Zanden beperkt zich niet tot een kritische bespreking van wat de anderen over de opkomst en neergang van het Hollandse handelskapitalisme hebben gedacht en geschreven. Vanzelfsprekend is Van Zanden niet wars van een dergelijke kritiek en neemt hij de gangbare theorieën in de loop van zijn betoog geregeld op de korrel, met de bedoeling de onvolmaaktheden ervan in het licht te stellen. Maar hij wil het daar niet bij laten en presenteert een eigen oorspronkelijk verklaringsmodel voor de Hollandse ontwikkeling van de vroeg-moderne periode. Hij bundelt de resultaten van het recente onderzoek over de Hollandse arbeidsmarkt tijdens de betrokken periode, brengt het geheel in verband met het ontstaan, de hoogbloei en het verval van het Hollandse handelskapitalisme en verwerkt dit verband tot een verklarende interpretatie binnen het theoretisch kader van de marxistische levensbeschouwing. Hierbij integreert hij ook tal van elementen uit de gangbare theorieën betreffende de Europese proto-industrie, de koloniale slavemij, de centrum-periferie-these en de historische demografie. Hij komt aldus tot een indrukwekkende synthese en tot een originele interpretatie.

Wat is de kern van het voorgestelde verklaringsmodel? Het handelskapitalisme moet naar Van Zandens opvatting gesitueerd worden als een fase tussen de primitieve (pre-kapitalistische) productiewijze en de huidige, industrieel-kapitalistische productiewijze. De arbeidsvoorziening zorgde voor de dynamiek in dit specifieke handelskapitalistische systeem. Enige toelichting is hier noodzakelijk. De arbeidskrachten bevonden zich met de éne voet in de pre-kapitalistische, en met de andere in de kapitalistische productiesfeer. Loonarbeid die in de laatstgenoemde sfeer werd gepresteerd, kon worden vergoed *beneden* de kosten voor de reproductie van de arbeidskracht. De zelf-arbeid, die in de eerstgenoemde pre-kapitalistische productiesfeer werd ingezet (dat wil zeggen de arbeid op het eigen kleine boerenbedrijf), zorgde

echter voor compensatie, met andere woorden voor de nodige meerwaarde waardoor per saldo de reproductie van de arbeidskracht werd veiliggesteld. Onder dergelijke bijzondere voorwaarden kon het Hollandse handelskapitalisme als een autonoom systeem krachtig opbloeien: de Hollandse koopman-ondernemer, de drijvende kracht achter het Hollandse handelskapitalisme, eigende zich langs zijn controle over de arbeid in de kapitalistische produktiesfeer aanzienlijke extra winsten toe.

Tijdens de vijftiende en zestiende eeuw kon de toeëigening van meerwaarde, zoals hierboven werd beschreven, op een vlotte manier worden georganiseerd door de inschakeling van verdoken werkloosheid, die op het platteland van de Noord-nederlandse kustprovincies in ruime mate te vinden was onder de vele kleine boeren en keuters. Tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw droogde dit elastische aanbod van 'proto-proletariërs' in de kustprovincies echter op, hetgeen - steeds naar Van Zandens mening - het stagnatieproces van het Hollandse handelskapitalisme in werking stelde. Toch wist het Hollandse handelskapitalisme dit opdrogen van de arbeidsreserve in de onmiddellijke rurale omgeving mettertijd goed te maken door het aantrekken van permanente immigranten, tijdelijke arbeidsmigranten en seizoenmigranten of trekarbeiders uit verder afgelegen plattelandstreken in Oost-Nederland, Brabant, Limburg, Duitsland en Scandinavië: op dezelfde manier als hoger werd beschreven, zagen die hun loonarbeid in de kapitalistische produktiesfeer vergoed *beneden* de kosten van reproductie; ze vulden het tekort aan met de meerwaarde die ze realiseerden door hun eigen zelf-arbeid of die van hun gezin in de pre-kapitalistische produktiesfeer.

'Permanente' immigranten in de steden die deze bijzondere arbeidscombinatie niet konden waarmaken, stierven uit: ze werden echter geregeld door nieuwe golven van permanente immigranten vervangen en zelfs aangevuld. Voor wat de seizoenmigranten betreft, was de combinatie van stedelijke of maritieme loonarbeid met rurale zelf-arbeid op een eenvoudige manier te verwezenlijken. Ook bij de overheveling van Hollandse stedelijke proto-industriële activiteit naar meer afgelegen rurale produktiezones in Twente, de Achterhoek en Brabant, kon de combinatie van loonarbeid met zelf-arbeid gehandhaafd blijven. Analoge combinatiemogelijkheden waren voorhanden bij de organisatie van een grootschalige specerijen-productie op de Molukken-eilanden in Zuidoost-Azië. Zelfs bij het inzetten van slaven op de suiker- en koffieplantages van Suriname kon het specifieke handelskapitalistische arbeidspatroon worden toegepast, met dit verschil evenwel dat de koopman-ondernemer ook de reproductiekosten van de arbeidskracht in de pre-kapitalistische produktiesfeer volledig onder zijn controle nam.

Hoe moet Van Zandens marxistisch-geïnspireerd synthesesmodel worden beoordeeld? Ik zou mijn kritiek in drie delen willen uitsplitsen: eerst een algemeen-methodologisch deel, daarna een deel met opmerkingen over de relevantie van het

uitgangspunt en over de consistentie in de redenering bij het opzetten van het model, ten slotte een deel met opmerkingen die het model toetsen aan de historische werkelijkheid.

Eerst de algemeen-methodologische bedenking. Van Zanden geeft duidelijk in zijn voorwoord en conclusie aan dat hij de globale ontwikkeling van de Hollandse economie uitsluitend wil bestuderen en verklaren vanuit de ontwikkeling van de arbeidsmarkt. Hij is zich bewust van de eenzijdigheid van die *démarche*: het proces van staatsvorming, de factor ondernemerschap, de technologische vooruitgang en de internationale context zouden er naar zijn eigen zeggen moeten aan toegevoegd worden. Van Zanden is expliciet in dit opzicht, zodat men hem het tekort niet echt kan verwijten. En toch is het jammer dat er in het model geen aanknopingspunten te vinden zijn met de hogergenoemde en nog andere verklaringsvariabelen. Deze laatste zijn zo essentieel om de complexe realiteit van Hollands Gouden Eeuw te verklaren, dat de exclusieve selectie van de arbeidsvoorziening als globaliserende verklarende variabele te beperkend lijkt. Hoe kan men de vergoeding van de arbeid op een zinnige wijze analyseren als de produktiviteit van de arbeid en van het kapitaal, die door technologische vooruitgang wordt gegenereerd, er niet systematisch bij betrokken wordt, als de economische rente, die uit het gedifferentieerd innovatie- en organisatietalent van de ondernemer ontstaat, er niet bij te pas komt, als de invloed van de Engelse en andere maritieme concurrentie en die van de Europese mercantilistische politiek geen aandacht krijgt? Het expliciteren van de grenzen van het analyse-kader kan als een valabel excuus worden gebruikt voor het verwaarlozen van bepaalde aspecten van de te bestuderen problematiek, maar neemt het feit van het te schrale analyse-kader niet weg. Het tekort is des te spijtiger wanneer men rekening houdt met de ambitie van de auteur om een *globaliserend* verklaringsmodel aan te reiken voor de opkomst en neergang van Hollands Gouden Eeuw.

Een tweede reeks kritische bedenkingen betreft het model zelf. Hier moet opnieuw worden stilgestaan bij het uitgangspunt van 'de arbeidsmarkt gezien binnen het theoretisch kader van de Marxistische geschiedbeschouwing'. Dit uitgangspunt is om theoretische redenen betwistbaar: de recente economische literatuur heeft immers de onhoudbaarheid aangetoond van de traditionele arbeidswaardeleer. In dit verband moge verwezen worden naar de desbetreffende vakliteratuur. Ook in het handelskapitalisme van de vroeg-moderne periode is de arbeidskracht geen 'waar' met een prijs die overeenkomt met de 'reproduktiekosten' ervan. Lonen worden daarnaast door vele andere elementen bepaald, zoals schaarste of overvloed aan arbeiders, kwalificatie, produktiviteit, economische rente, machtsverhoudingen tussen ondernemers en arbeiders, tussen verenigingen van ondernemers en arbeiders, enzovoorts. Een uitgangspunt waarbij de loonontwikkeling uitsluitend verklaard wordt in het perspectief van de reproductiekosten van de arbeidskracht blijft dan ook a priori te onvolledig en te eenzijdig, en vervalst zodoende de interpretatie.

De beslissing om de arbeidsmarkt als enig uitgangspunt te nemen is echter niet alleen ongelukkig om hoger vermelde redenen, ze leidt bovendien tot inconsistenties bij de opbouw van het globaliserend verklaringsmodel. In het model wordt de combinatie van loonarbeid en zelf-arbeid op het platteland in de Noordnederlandse kustprovincies aangewend om het ontstaan en de opbloei van het Hollandse handelskapitalisme te verklaren. Het opdrogen van de arbeidsreserve in deze plattelandsregio tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw bracht, steeds binnen het redeneringskader van het model, de ommekeer teweeg en luidde de stagnatie van het Hollandse handelskapitalisme in. In een reeks hoofdstukken licht de auteur echter omstandig toe hoe het opdrogen van de arbeidsreserve in de Noordnederlandse kustprovincies meer dan evenredig werd gecompenseerd door permanente en tijdelijke migranten, voorts door seizoenarbeiders, allen afkomstig uit verder-afgelegen gebieden. De overheveling van een goed deel van de stedelijke kapitalistische produktie vanuit Holland naar het platteland in Twente, de Achterhoek, de Vesderstreek, en Brabant moet in eenzelfde perspectief worden gezien. Voorts moet de combinatie van kapitalistische en prekapitalistische arbeid die op een grootschalige wijze werd toegepast op de specerijen-eilanden van de Molukken worden begrepen als een belangrijke, dynamische factor bij de verdere expansie van het Hollandse handelskapitalisme in de loop van de zeventiende eeuw. Ten slotte wordt ook het inzetten van slavenhandel in Oost- en West-Indië gezien als een model-ondersteunende ontwikkeling.

Onder dergelijke - zelfs meer dan evenredig - compenserende voorwaarden kan moeilijk worden volgehouden dat het opdrogen van de arbeidsreserve in de rurale gebieden van de Noordnederlandse kustprovincies tussen 1580 en 1650 de 'ommekeer' in de ontwikkeling van het Hollandse handelskapitalisme wezenlijk heeft bepaald. Om de inconsistentie van het model op te lossen, introduceert Van Zanden een nieuw element. De toenemende schaarste aan arbeidskrachten in de kapitalistische produktiesfeer van Holland genereerde een markante stijging van de lonen aldaar tussen 1580 en 1650, hetgeen trouwens geleidelijk de migratiebeweging vanuit de verder-afgelegen gebieden op gang zou brengen. De stelling betreffende de ommekeer kan nu worden gehandhaafd: de migratiebeweging vond met een zekere vertraging plaats, hetgeen de schaarste aan arbeid voor een tijd liet aanslepen en de kracht van de handelskapitalistische expansie afremde. Wezenlijk wordt het probleem hiermee echter niet opgelost. In de eerste plaats bevond de expansiedynamiek van het Hollands handelskapitalisme zich 'de facto' op haar hoogtepunt tijdens de periode 1580-1650: de schaarste aan arbeid zou dan het bewijs leveren dat de arbeidsvoorziening volgens Van Zandens verklaringsmodel geen cruciale variabele is. Dit is precies het omgekeerde van de stelling die door Van Zanden wordt vooropgezet. Een tweede opmerking nog in dit verband. Indien de combinatie van kapitalistische loonarbeid met prekapitalistische zelf-arbeid de eigenlijke zenuw was van de succesvolle opkomst van

het Hollandse handelskapitalisme, waarom zette dit kapitalisme zijn expansie dan niet krachtig verder tijdens de tweede helft van de zeventiende en in de loop van de achttiende eeuw, toen het opdrogen van de arbeidsreserves in het omringende platteland duidelijk meer dan evenredig werd gecompenseerd door de hogergenoemde migratiebewegingen, door de proto-industriële activiteit in de verder-afgelegen plattelandsregio's en door de nieuwe produktie in de overzeese koloniale gebieden?

Hiermee is de kous niet af. De schaarste aan arbeid in de steden tijdens de periode 1580-1650 is inderdaad niet zo vanzelfsprekend wanneer bepaalde feiten gekoppeld worden aan de door Van Zanden gemaakte assumpties. In de eerste plaats is er het feit van de massale migratie van arbeiders vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar de steden van de Noordnederlandse kustprovincies tijdens de betrokken periode. Voorts veronderstelt Van Zanden dat het opdrogen van de rurale arbeidsreserve in de kustprovincies werd veroorzaakt door een permanente immigratie van Hollandse keuters en kleine boeren naar de steden: die migratie zou naar zijn vermoeden haar hoogtepunt bereikt hebben tijdens de periode 1580-1650, die als beslissend voor de doorbraak van de vroeg-moderne grootschalige Hollandse en Friese landbouw wordt beschouwd. Hoe kan deze dubbele omstandigheid van grootschalige stedelijke immigratie verzoend worden met een zodanige arbeidsschaarste dat juist op dat moment de lonen in de Hollandse steden fors stegen?

Om deze nieuwe moeilijkheid op te vangen verwijst Van Zanden naar de monopolistische acties die de stedelijke ambachten in de sector van de *non-tradables* reeds vóór 1650 op touw zouden gezet hebben en naar de accijnsverhogingen, die de regenten-renteniers met het oog op de financiering van de overheidsschuld toen reeds begonnen af te kondigen. Na 1650 werd de verstorende invloed van ambachten en regenten nog aanzienlijker. Beide factoren waren nu de hoofdverantwoordelijken voor de toenemende inertie in de ontwikkeling van het loonpeil. Zorgde de migratiebeweging vanuit verder-afgelegen gebieden voor een duidelijke ontspanning in de stedelijke arbeidsmarkt, toch daalden de nominale lonen niet. In de sector van de *non-tradables* daalden ze niet wegens de reeds hogergenoemde acties van de ambachten en wegens de nieuwe accijnsverhogingen door de regenten. Als gevolg van de daaruit voortvloeiende levensduurte daalden de lonen ook niet in de handelskapitalistische sector, hetgeen de winstmogelijkheden in deze sector geleidelijk uitholde. Het Hollandse handelskapitalisme zou dan om die redenen definitief aan stagnatie en zelfs aan achteruitgang toe zijn geweest.

Een kritische overweging in dit verband. Hoe aanzienlijk de monopolistische invloed van de ambachten in de Hollandse steden ook was, de ambachten kwamen er blijkbaar niet toe het reële looninkomen te doen stijgen boven het peil dat in de Oostnederlandse steden gold. In de loop van de zeventiende eeuw werd deze kloof zelfs groter: de Hollandse reële lonen bleven steeds meer achter op de Oost-

nederlandse. De 'monopolistische' acties van de ambachten in de Hollandse steden bleken bijgevolg niet zo spectaculair te zijn als Van Zanden doet voorkomen. Er is echter nog meer. Indien het reële loonpeil in de Oostnederlandse steden vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot in het midden van de achttiende eeuw steeds hoger lag dan het Hollandse peil, waarom zouden juist uit deze gebieden op dat moment zoveel permanente en tijdelijke migranten en ook zoveel seizoenarbeiders naar Holland zijn gekomen? Waarom zouden die niet bij voorkeur loonwerk in Oost-Nederland hebben gezocht, waar ze meer konden verdienen? Er kunnen nog andere vragen worden gesteld in dit verband. Indien de stedelijke ambachten in de sectoren van de *non-tradables* in Holland zo monopolistisch waren ingesteld, hoe was het dan mogelijk dat migranten juist in bepaalde sectoren van deze *non-tradables* zo gemakkelijk konden binnendringen? Hoe moet bovendien de ronseling van matrozen worden verklaard? Indien de matrozen inderdaad zo slecht werden betaald en het reële loonpeil buiten Holland zo veel gunstiger was dan in de Hollandse havensteden, waarom kwamen er steeds nieuwe migranten op af?

Nog andere bedenkingen kunnen worden geformuleerd met betrekking tot de consistentie van het model. In Van Zandens hypothese maakte de combinatie van kapitalistische loonarbeid met pre-kapitalistische zelf-arbeid het mogelijk om de loonarbeid systematisch beneden de reproductiekosten van de arbeidskracht te vergoeden: juist deze vergoedingsstructuur was de grondslag voor het toevloeien van extra winsten naar de kooplieden-ondernemers en werd als de eigenlijke motor beschouwd van het Hollandse handelskapitalisme in de vroeg-moderne periode. Kan een dergelijke redenering op rationele gronden worden volgehouden?

In de *non-tradables* sectoren van de Hollandse steden waren velen werkzaam als *permanente* loonarbeiders. Dit was trouwens ook het geval in de handelskapitalistische sectoren van de steden. Sommigen onder hen konden op een volledige werkgelegenheid rekenen, anderen trokken van de ene tijdelijke werkgelegenheid naar de andere, voor zover die te vinden was. De lonen van al deze groepen - volgens Van Zanden lonen in de kapitalistische produktiesfeer - bewogen zich, normaal gesproken, rond hetzelfde peil. Indien de lonen in de kapitalistische produktiesfeer steeds *beneden* de reproductiekosten van de arbeidskracht lagen, hoe konden de *permanente* stedelijke loonarbeiders dan overleven? Binnen het kader van zijn model antwoordt Van Zanden: deze loonarbeiders overleefden juist niet, vandaar het sterfte-overschot in de Hollandse steden en de noodzaak tot voortdurend nieuwe permanente immigratie. Was dit wel zo? Was die nieuwe permanente immigratie niet eerder gericht, voor wat de zestiende en zeventiende eeuw betreft, op de verdere demografische groei van de steden? Vanzelfsprekend was er ook de opvulling van het sterfte-overschot, maar was dit sterfte-overschot niet eerder een gevolg van de lage nuptialiteit en lage nataliteit in de steden dan van een excessieve mortaliteit? En indien de mortaliteit dan toch hoger was

dan op het platteland, was die hogere mortaliteit niet eerder een gevolg van de slechte hygiënische omstandigheden in de steden, van de maritieme en koloniale expansie (gevaren ter zee, eenzijdige eerder dan onvoldoende voeding, tropische ziekten, enzovoorts) dan van een overdreven verpaupering tijdens de betrokken periode?

Trouwens, Van Zandens stelling over de te lage loonvergoeding geldt voor de hele kapitalistische produktiesfeer, en bijgevolg ook voor de afgelegen plattelandsstreken waar de Hollandse kooplieden-ondernemers een grootschalige proto-industrie hadden geïntroduceerd, met name in Twente, in de Achterhoek, in Brabant, en in de driehoek Verviers-Aken-Maastricht. In deze proto-industrie combineerden heel wat kleine boeren kapitalistische loonarbeid met pre-kapitalistische zelf-arbeid, maar vele jongeren, aanvankelijk meestal zonder een eigen of gehuurde akker, zochten een exclusieve werkgelegenheid in de proto-industrie of combineerden die met kapitalistische loonarbeid op de grotere boerderijen, in de tabaksteelt, in de turfgraverij, in de woning- en hoevebouw, enzovoorts. Indien deze jongeren een loon ontvingen dat lager was dan de reproductiekosten van hun arbeidskracht, hoe konden ze overleven? Hoe konden juist diezelfde jongeren tijdens de betrokken jaren dikwijls voldoende sparen om een stukje eigen grond te kunnen verwerven dat moest toelaten het conjunctureel-onzekere kapitalistische looninkomen aan te vullen met een stabielere inkomen uit de pre-kapitalistische zelf-arbeid: een stukje grond dat dan later vaak opnieuw verkocht werd om er een pensioenrente voor de oude dag uit te halen? Nog een laatste opmerking in dit verband. Tijdens de vroeg-moderne periode werd het dagloonsysteem in de Zuidelijke Nederlanden slechts in een vrij beperkte mate toegepast en werd in vele, zo niet in de meeste, gevallen de voorkeur gegeven aan het stukloon. Naar alle waarschijnlijkheid was de arbeidsstructuur in de Noordelijke Nederlanden, vooral in de steden van proto-industriële activiteit, niet erg verschillend van die in de Zuidelijke Nederlanden. Indien dit inderdaad het geval was, heeft het weinig zin te spreken van loonvergoedingen beneden de reproductiekosten van de arbeidskracht. Een dergelijke lage vergoeding zou immers enkel gelden voor de beperkte groep van traagste en onhandigste arbeiders, terwijl de meerderheid van de arbeiders zich een hoger looninkomen kon toeëigenen, in verhouding tot hun werkijsver, handigheid of produktiviteit: het gros van de arbeiders zou aldus een loonvergoeding boven de reproductiekosten verkrijgen, sommigen juist er boven, anderen heel wat meer.

Als besluit nog een reeks bedenkingen die voortvloeien uit de toetsing van het model aan de historische werkelijkheid. In de vorige bladzijden werd reeds impliciet verwezen naar een reeks historische ontwikkelingen die niet conform met het model verliepen. Op enkele van deze ontsporingen wordt hier explicieter ingegaan, opnieuw met betrekking tot de combinatie van kapitalistische loonarbeid met pre-kapitalistische zelf-arbeid in de regio's van de proto-industrie. De werkelijkheid komt hier inderdaad niet overeen met Van Zandens voorstelling ervan. De proto-industriële

ontwikkeling kende immers geen lineair verloop: ze was aanvankelijk bij haar vroegste verspreiding zeer expansief, ze slorpte massa's open en verdoken werkloosheid op en ze genereerde hierdoor extra inkomen, dat een verhoging van de materiële welvaart meebracht, hoe miniem die ook nog was voor velen op het Oostnederlandse, Brabantse, Limburgse en Duitse platteland in de tweede helft van de zeventiende eeuw en tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw. Op termijn zou die materiële welvaart zich echter zelf vernietigen. De hogere welvaart verbeterde de fertiliteit, de hogere werkgelegenheid stimuleerde de nuptialiteit en daarvan afgeleid de nataliteit: er werd gehuwd door diegenen die anders celibatair bleven en er werd ook op een jongere leeftijd gehuwd. De daaruit voortvloeiende verhoogde bevolkingsdruk kon niet anders dan geleidelijk de extra welvaart wegnemen: het proces werd nog versterkt toen in de loop van de achttiende eeuw de perspectieven voor een permanente migratie naar de Hollandse steden versomberden. De verpaupering op het platteland werd nu dramatisch.

De interpretatie die door Van Zanden aan de combinatie van loonarbeid en zelfarbeid wordt gegeven, strookt ook niet met de perceptie ervan door de boer. De boer redeneerde in termen van opportuniteitskosten. Had hij op het stuk land dat hij zelf bewerkte door een supplementaire maand arbeid meer opbrengst kunnen realiseren dan wat hij met het loon dat hem betaald werd voor een maand proto-industriële arbeid kon aankopen, dan zou hij meer zelf-arbeid hebben verricht en minder proto-industriële arbeid. Zou de opbrengst van een extra maand zelf-arbeid echter lager geweest zijn dan de maandopbrengst uit proto-industriële arbeid, en zou de boer toch gekozen hebben voor die extra maand zelf-arbeid, hij zou zichzelf bedrogen hebben: de extra inspanning zou zo goed als nutteloos geweest zijn, de opbrengst, met andere woorden de vergoeding voor zelf-arbeid, zou wellicht 'beneden de reproductiekosten van de arbeidskracht' hebben gelegen. De marginalistische kosten- en batenanalyse is dan ook een veel scherper en relevanter analyse-instrument dan de te kunstmatige en te abstracte marxistische arbeidswaardeleer.

Als laatste bedenking moge verwezen worden naar het onderscheid dat Van Zanden maakt tussen pre-kapitalisme, handelskapitalisme en industrieel kapitalisme. Voor Van Zanden is het pre-kapitalisme een gesloten systeem waarin de markt geen rol speelt en waarin de surplus-extractie door een niet-economische (politieke) dwang wordt gedomineerd. Het industrieel kapitalisme is eveneens een gesloten systeem, waarin de markt de betrekkingen reguleert en waarin de surplus-extractie door een economische dwang wordt beheerst. Het handelskapitalisme daarentegen is een open systeem: het organiseert de productie buiten de markt in een pre-kapitalistisch systeem, maar het verkoopt de produkten in ruime mate buiten dit systeem op de wereldmarkt. Een zodanig onderscheid is historisch gezien moeilijk te verantwoorden. In de pre-kapitalistische fase van de Europese feodaliteit bijvoorbeeld was het systeem

even open als in de fase van het Hollandse handelskapitalisme. De feodale heren verkochten een groot deel van de opbrengst, die ze op de reservegronden van hun domein realiseerden met de hulp van horige arbeid, buiten het domein op externe markten om er onder meer wapenuitrustingen voor zichzelf en voor hun baronnen mee te kopen, om er luxegoederen mee te kopen, om hun burchten te verfraaien, om de infrastructuur van hun domein te verbeteren, et cetera. De horigen kregen een *mansus* toegewezen die ze niet in eigendom hadden, maar waarvan het recht op gebruik als een soort vergoeding mag worden beschouwd voor de arbeidsprestaties op de reservegronden van de heer: de zelf-arbeid op de *mansus*-gronden zorgde voor de eigen subsistentie en bij surplus voor extra inkomen via de verkoop op de markten buiten het domein.

In wezen verschilde het Hollandse handelskapitalisme dus weinig of niets van het Europese pre-kapitalisme. Er zijn trouwens ook analogieën te vinden tussen deze twee laatste systemen en het industrieel kapitalisme. De moderne industrie-arbeiders presteren in een systeem waar arbeid en produktiemiddelen van elkaar gescheiden zijn. Dezelfde karakteristiek kan ook worden toegeschreven aan vele arbeiders van het pre-kapitalisme en handelskapitalisme: de horigen uit de feodale periode waren geen eigenaar van de reserve-gronden, zelfs niet van de *mansus*. Hetzelfde kan worden gezegd van de loonarbeiders in het Hollandse handelskapitalisme: talrijke loonarbeiders in de proto-industrie waren geen eigenaar van de grondstoffen, zelfs niet van de werktuigen, en in ieder geval niet van het vlottend kapitaal dat nodig was voor de marktverkoop buiten het systeem. De bewering dat het industrieel kapitalisme geen open systeem zou zijn omdat alles binnen het kader van de markt plaatsvindt, is in feite ook overtrokken. In de wereld van het industriële kapitalisme zijn produktiewijze en markten alles behalve homogeen en worden juist op grond van deze diversiteit extra winsten verkregen.

De enkele overwegingen die hier werden gemaakt, tonen ten overvloede aan dat Van Zanden met zijn synthetische studie boeiend werk heeft geleverd, en daarbij een substantiële bijdrage heeft geleverd tot de studie van het Hollandse handelskapitalisme. De keuze van de arbeidsvoorziening als uitgangspunt van het onderzoek liet de formulering van een origineel, globaliserend verklaringsmodel toe, dat ons echter onaanvaardbaar lijkt. Toch kan niet worden ontkend dat de hypothese vernieuwende inzichten bevat die een interessante ingang kunnen vormen tot verder onderzoek. Van Zandens boek verdient dan ook alle waardering en in ieder geval onze oprechte bewondering.